

ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ
ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Επιστημονική επιμέλεια
Α.-Φ. ΧΡΙΣΤΙΔΗΣ

Δεύτερη έκδοση, αναθεωρημένη

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
[ΙΔΡΥΜΑ ΜΑΝΟΛΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ]

Γ.3 Ιωνική και αττική*

1. Η ιωνική-αττική διαλεκτική ομάδα

Η διάκριση και η κατάταξη διαλέκτων —της αρχαίας ελληνικής μεταξύ άλλων— με βάση ορισμένα χαρακτηριστικά είναι καταρχήν μια θεωρητική κατασκευή, η οποία εμπεριέχει αρκετά υποκειμενικά στοιχεία· τα διαλεκτικά χαρακτηριστικά που απομονώνονται και προβάλλονται διαφέρουν σημαντικά από ερευνητή σε ερευνητή. Η συνεξέταση δύο διαλέκτων, της ιωνικής (με τα ιδιώματά της) και της αττικής, προϋποθέτει την αναγνώριση ορισμένων χαρακτηριστικών, σημαντικών κατά την κρίση του εκάστοτε ερευνητή, τα οποία διακρίνουν ως ένα σημείο την ομάδα αυτή από άλλες. Είναι όμως αυτονόητο ότι στη γλώσσα δεν υπάρχουν στεγανά, ότι ορισμένα από τα γνωρίσματα μιας διαλέκτου δεν χαρακτηρίζουν την ομάδα στο σύνολό της, πολλά δε από αυτά απαντούν παράλληλα και σε άλλες ελληνικές διαλέκτους που δεν ανήκουν στην ίδια ομάδα (βλ. Γ.1). Η διάκριση επομένως μέσα στην ιωνική-αττική διαλεκτική ομάδα δύο, τριών, τεσσάρων ή παραπάνω ιδιωμάτων ή διαλέκτων είναι κατά το μάλλον ή ήττον υποκειμενική και οπωσδήποτε τεχνητή, σήμερα δε δεν εξυπηρετεί καμία επιστημονική επιταγή· επιπλέον, δεν έχει μεγάλη σχέση με τη γλωσσική κατάσταση στην αρχαιότητα ή την άποψη που είχαν οι ίδιοι οι φυσικοί ομιλητές ή οι γραμματικοί γι' αυτή, καθώς οι εκτιμήσεις τους διαφέρουν, όπως είναι φυσικό, από εποχή σε εποχή. Για τον λόγο αυτό, θα αποφευχθούν εδώ τέτοιες διακρίσεις και η περιγραφή θα περιοριστεί στα χαρακτηριστικά της ομάδας κατά γεωγραφικές περιοχές, χωρίς αυτό να συνεπάγεται διαλεκτική κατάταξη.

1.1 Ο γεωγραφικός χώρος

Ο εξαιρετικά εκτεταμένος ιωνικός κόσμος παρουσίαζε, όπως είναι αναμενόμενο, σημαντική διαλεκτική ποικιλία. Ιωνικά ιδιώματα ομιλούνταν στα παράλια της Μικράς Ασίας, στα περισσότερα νησιά του Αιγαίου (πλην Κυθήρων, Κρήτης, Μήλου, Θήρας και των νοτιοανατολικών Δωδεκανήσων) και στις αποικίες τους. Σε ό,τι αφορά τον μητροπολιτικό —υπό την ευρύτερη έννοια— χώρο, πρόκειται σχηματικά για μια ζώνη που εκτεινόταν κατά την προκλασική περίοδο βορείως της δωρικής (από την Πελοπόννησο, την Κρήτη, τη Ρόδο και την Κω ως την Καρία) και νοτίως της αιολικής (από τη Βοιωτία και τη Θεσσαλία ως τη Λέσβο και τη Σμύρνη). Ήδη την εποχή του Ηροδότου η ιωνική έχει εξαπλωθεί βορείως και νοτίως της προαναφερθείσας περιοχής, από τη Σμύρνη, αιολική παλαιότερα πόλη, ως την Αλικαρνασσό, αρχικά δωρική. Ιωνικές αποικίες υπήρχαν πολυάριθμες στη Χαλκιδική και στα βόρεια παράλια της αιγαιακής Θράκης, στην Προποντίδα, στον Εύξεινο Πόντο, στη Μεγάλη Ελλάδα και στη Σικελία, στη Γαλατία, στην Ιβηρική χερσόνησο.

Αντίθετα, η αττική ομιλήθηκε στον περιορισμένο συγκριτικά ομώνυμο γεωγραφικό χώρο και στις αποικίες της Αθήνας (π.χ. στη Λήμνο, στο Σίγειο, στην Αμφίπολη). Ο συνοικισμός των πολισμάτων που αποδίδεται κατά τον μύθο στον Θησέα και η ύπαρξη ενός μοναδικού

* Οι διαλεκτικοί τύποι της ιωνικής τονίζονται συμβατικά σύμφωνα με τους κανόνες της αττικής διαλέκτου, εκτός φυσικά από τις περιπτώσεις που φωνητικά ή μορφολογικά προβλήματα καθιστούν αβέβαιο το εγχείρημα.

πολιτικού κέντρου στην Αττική, της Αθήνας, είχε αναμφισβήτητα θετικές συνέπειες στην ομοιογένεια της διαλέκτου, τουλάχιστον στον γραπτό λόγο. Το πολιτικό σύστημα και η οικονομική ευμάρεια της πόλης, που παρείχε περισσότερες ευκαιρίες για εκπαίδευση (άρα και για καλύτερη παιδεία), έπαιξαν επίσης σημαντικό ρόλο στον περιορισμό του αναλφαβητισμού (βλ. Β.22), αποτέλεσμα του οποίου ήταν η χρησιμοποίηση της γραφής από ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού. Από την άλλη, η μαζική εγκατάσταση ξένων στην Αττική κατά τον 6ο και κυρίως τον 5ο αιώνα π.Χ. είχε επίσης άμεσες και έμμεσες, και μακροπρόθεσμες μάλλον, επιπτώσεις στην εξέλιξη της αττικής: αφενός καλλιέργεια της διαλέκτου από τους μη Αθηναίους διανοούμενους που δίδασκαν και έγραφαν σε αυτή· αφετέρου διάδοση μη αττικών στοιχείων, λεξιλογικών κυρίως, μέσω των ξένων, μετοίκων ή δούλων, που αφομοιώνονταν λιγότερο ή περισσότερο από τα λαϊκά στρώματα της Αττικής.

2. Η γραφή

2.1 Τα αλφάβητα

Κατά τον Ηρόδοτο, στους Ίωνες οφείλεται η μεταρρύθμιση του φοινικικού «αλφαβήτου» (Heubeck 1979, 105–109· βλ. και Β.17 και Β.18). Το κυριότερο χαρακτηριστικό των αλφαβήτων της ιωνικής Δωδεκαπόλεως (Jeffery 1990, 325–345) είναι η χρήση του Η για την απόδοση του [ε:] (και κατ' αναλογία του Ω για την απόδοση του [ο:]), καθώς και των Ξ για την απόδοση του [ks], Ψ για την απόδοση του [ps] και Τ (σαμπί) για την απόδοση του [ts] (Brixhe 1982, 216 κ.ε. και Β.18 στον τόμο αυτό).

Για τα αλφάβητα των νήσων του Αιγαίου (Jeffery 1990, 289–308) σημειώνουμε ότι στο αλφάβητο της Πάρου και της αποικίας της, της Θάσου, το [ο] αποδίδεται με Ω και το [ο:] με Ο: π.χ. *Δήμητρως ήώρος* (= *Δήμητρος ήόρος*), *πώλεος* (= *πόλεως*).

Στο αλφάβητο της Εύβοιας και των αποικιών της (Jeffery 1990, 79–89) το [x] αποδίδεται με ↓ (και παραλλαγές του), το [ks] με τα γραφήματα +, Χ (και παραλλαγές).

Το παλαιό αλφάβητο της Αττικής φαίνεται πως αρχικά είχε επηρεαστεί από τα αλφάβητα της Αίγινας και της Εύβοιας (Jeffery 1990, 66–78). Χρησιμοποιήθηκε μέχρι τα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. Το 403/2, μετά τη συντριπτική ήττα στον Πελοποννησιακό Πόλεμο και την αποκατάσταση της δημοκρατίας, η Αθήνα με ψήφισμα εγκαταλείπει το παλαιό αττικό αλφάβητο και εισάγει μια τυποποιημένη παραλλαγή του ανατολικού ιωνικού. Κατά τον Θεόπομπο, *τοὺς δὲ Ἀθηναίους ἔπεισε χρῆσθαι τοῖς τῶν Ἰώνων γράμμασιν Ἀρχίνος ὁ Ἀθηναῖος, ἐπὶ ἄρχοντος Εὐκλείδου*/Ο Αρχίνος ο Αθηναῖος, ἐπὶ ἄρχοντος Ευκλείδου, ἔπεισε τοὺς Ἀθηναίους να χρησιμοποιήσουν τα ιωνικού τύπου γράμματα (Σούδα, λ. *Σαμίων ὁ δῆμος*· βλ. Threatte 1980, 26–51). Τριάντα περίπου χρόνια αργότερα το ίδιο αλφάβητο εισάγεται στη Βοιωτία (Vottero 1996), ίσως λίγο νωρίτερα στη Μακεδονία, και κατά τη διάρκεια του 4ου αιώνα π.Χ. εκτοπίζει τα τοπικά αλφάβητα σε όλο τον ελληνόφωνο κόσμο. Ἐκτοτε το ιωνικό αλφάβητο, συνδυασμένο ἄρρηκτα με την κοινή, θα αποτελέσει το κατεξοχήν ὄργανο ἐξελληνισμού των ἀλλογλώσσων ἢ, τουλάχιστον, το μέσο για να γράψουν τη δική τους γλώσσα, για ὅσο διάστημα η γραφή —και μέσω αυτής τα ελληνικά πολιτιστικά πρότυπα— ήταν ἐνδειξη κοινωνικού κύρους.

2.2 Η διάδοση της γραφής

Θα πρέπει να τονιστεί με ιδιαίτερη ἔμφαση ὅτι σύμφωνα με ὅλες τις ἐνδείξεις —κυρίως τον ἀριθμὸ των ἐπιγραφῶν που ἔχουν βρεθεῖ— ο πολιτισμὸς της Αθήνας εἶναι ὁ κατεξοχήν «πο-

λιτισμός της γραφής», πριν το φαινόμενο αυτό αρχίσει να χαρακτηρίζει από την ελληνιστική περίοδο όλο τον ελληνόφωνο χώρο. Αυτό έχει προφανώς σχέση με το πολιτικό σύστημα της Αθήνας: οι πολιτικές αλλαγές ήδη από τον Σόλωνα, κυρίως όμως από τον Κλεισθένη, συνοδεύονται —και αυτό δεν είναι βεβαίως τυχαίο— από αύξηση του αριθμού των επιγραφών· αυτή η αύξηση αφορά όχι μόνο τα κείμενα που έχουν δημόσιο χαρακτήρα και απευθύνονται κατά κύριο λόγο στους αθηναίους πολίτες, αλλά και αυτά που έχουν καθαρά ιδιωτικό, σε αγγεία και επιτύμβια μνημεία (πρβ. Teodorsson 1974, 29–32). Αν η γραφή είναι τόσο διαδεδομένη, αυτό έχει ασφαλώς σχέση με τον ρόλο του σχολείου στη συγκεκριμένη κοινωνία· είναι αυτονόητο ότι υπήρχαν κοινωνικές διαφορές στο είδος αλλά και στον χρόνο της παρεχόμενης εκπαίδευσης (*Μάλιστα δὲ δύνανται οἱ πλουσιώτατοι· καὶ οἱ τούτων υἱεῖς, πρωϊαίτατα εἰς διδασκάλων τῆς ἡλικίας ἀρξάμενοι φοιτᾶν, ὄψιαίτατα ἀπαλλάττονται.* Ἐχουν τις μεγαλύτερες δυνατότητες εκπαίδευσης οι πιο πλούσιοι· καθώς οι γιοι τους, που αρχίζουν να πηγαίνουν στους δασκάλους σε πάρα πολύ νεαρή ηλικία και σε πάρα πολύ προχωρημένη τελειώνουν· Πλάτων, *Πρωταγόρας* 326c). Παρά τις κοινωνικές διαφορές όμως, είναι προφανές ότι οι εγγράμματοι στην Αθήνα είναι πολύ περισσότεροι σε σύγκριση με άλλες ελληνόφωνες περιοχές, ήδη από την αρχαϊκή, ιδιαίτερα όμως κατά την κλασική περίοδο (βλ. και Β.20, Β.22, Η.1).

3. Οι πηγές

3.1 Η γραμματεία

Η ιωνική χρησίμευσε ως βάση για τη δημιουργία ορισμένων τεχνητών εν μέρει γλωσσών που αποτέλεσαν το χαρακτηριστικό όργανο έκφρασης κάθε λογοτεχνικού είδους στην αρχαία Ελλάδα (βλ. Ζ.1.1, Ζ.1.2). Αυτό ισχύει και για την επική και για τη λυρική ποίηση (ελεγεία και ίαμβο κυρίως). Η αττική διάλεκτος από τον 5ο αιώνα π.Χ. γίνεται η κατεξοχήν διάλεκτος του δράματος, τουλάχιστον στα διαλογικά μέρη, τα οποία αναπτύσσονται σταδιακά σε βάρος των χορικών.

Η ιωνική ήταν η πρώτη και η πιο διαδεδομένη γλώσσα του πεζού λόγου (Meillet 1975, 218–234). Είναι μία από τις πιο εκλεπτυσμένες εκφράσεις του ιωνικού πολιτισμού, σε ακμή ήδη από την αρχαϊκή εποχή· ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς τη χαρακτηρίζει *σαφή και κοινήν, καθαρὰν και σύντομον*. Είναι καταρχήν η γλώσσα της φιλοσοφικής σκέψης, αλλά και της επιστήμης, λ.χ. της ιατρικής: ο Ιπποκράτης ο Κώος δεν γράφει τον 5ο αιώνα π.Χ. στη δωρική, αλλά *ἀκράτῳ τῇ Ἰάδι χρήται*/χρησιμοποιεί ανόθευτη την ιωνική· και μετά από αυτόν, επίσης, οι ιατροί της σχολής της Κω και της Κνίδου (βλ. Ζ.2.7). Η ιωνική είναι, επιπλέον, η γλώσσα της ιστορίας από την εποχή ήδη του Εκαταίου από τη Μίλητο· ο Θουκυδίδης φέρει έκδηλα τα ίχνη αυτής της επίδρασης. Η αττική καταλαμβάνει ένα χώρο ο οποίος προφανώς ήταν ξένος για την ιωνική σκέψη, τον ρητορικό λόγο. Από τον 5ο αιώνα π.Χ. και εφεξής η αττική γίνεται η διάλεκτος όλων των καλλιεργημένων ελληνοφώνων και σταδιακά υποκαθιστά στον πεζό λόγο όλες τις ελληνικές διαλέκτους· όχι όμως στην παλαιά διαλεκτική της μορφή, αλλά σε μια απλούστερη, που χρωστά πολλά στην ιωνική διάλεκτο: την κοινή (βλ. Δ.6–Δ.8).

3.2 Οι επιγραφές

Παρά τα πολλά, σημαντικά και πρώιμα κείμενα, η ιωνική παραμένει σήμερα η σχετικά λιγότερο μελετημένη αρχαιοελληνική διάλεκτος. Πάντως, για καθαρά ιστορικούς —ίσως και για γλωσσικούς— λόγους, η επίδραση της αττικής στην ιωνική είναι ευδιάκριτη και σημαντική

σε ορισμένες περιοχές, ιδιαίτερα στις αποικίες, ήδη από τον 5ο αιώνα π.Χ. (βλ. Panayotou 1990 για τη Χαλκιδική· πρβ. Ctespo 2004).

4. Η γλώσσα

Ο Ηρόδοτος (1.142, βλ. Κείμ. [1]) διακρίνει στην ιωνική τέσσερα ιδιώματα: των ιωνικών πόλεων της Καρίας, των ιωνικών πόλεων της Λυδίας, της Σάμου και, τέλος, της Χίου και των Ερυθρών στη μικρασιατική ακτή. Κανένα από τα ιδιώματα αυτά δεν έχει αφήσει ίχνη στον γραπτό λόγο· έχουμε προφανώς, ήδη από την αρχαϊκή εποχή, μια ιωνική κοινή στον γραπτό λόγο, μια γλώσσα απαλλαγμένη από τοπικά ιδιωματικά στοιχεία, με βάση την ιωνική των καλλιεργημένων στρωμάτων (López Eire 1987, 166–167).

Στην Αττική, η αφθονία (απολύτως, αλλά και σε σχέση με άλλες περιοχές) επιγραφικού υλικού έδωσε τη δυνατότητα πολύ λεπτών γλωσσικών αναλύσεων, κυρίως τα τελευταία είκοσι χρόνια· οι αναλύσεις αυτές έχουν σκοπό την περιγραφή της εξέλιξης του προφορικού λόγου, όπως αυτός διαγράφεται από τα «λάθη» στον γραπτό, καθώς και την παρακολούθηση της γλωσσικής εξέλιξης: ταχύτερης στις κοινωνιολέκτους των λαϊκών στρωμάτων, βραδύτερης, συντηρητικότερης και σχετικά ομοιογενούς στις κοινωνιολέκτους των πιο εύρωστων οικονομικά στρωμάτων, που έχουν εκπαιδευτεί για μακρότερα χρονικά διαστήματα στο σχολείο και επομένως έχουν υποστεί μονιμότερα τη διορθωτική του επίδραση στον λόγο τους (βλ. Teodorsson 1974, 29–32· Brixhe 1988· Colvin 2004).

Η φυσιογνωμία της ευβοϊκής, ιωνικού ιδιώματος, καθορίστηκε ως ένα βαθμό από την επίδραση της βοιωτικής διαλέκτου για γεωγραφικούς και ιστορικούς λόγους· πιο καθοριστική, αλλά από τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. και εξής, είναι η επίδραση της αττικής για ιστορικούς λόγους, μια και από αυτή την περίοδο η Εύβοια εισέρχεται στη σφαίρα επιρροής της Αθήνας.

4.1 Φωνητική και φωνολογία

Το υποσύστημα των φωνηέντων της ιωνικής και της αττικής είχε, στην κλασική τουλάχιστον εποχή, εκτός από τα βραχέα, οκτώ μακρά φωνήεντα: [a:], [ɔ:], [o:], [u:], [y:], [i:], [e:], [ɛ:]. Αυτό ήταν εν μέρει αποτέλεσμα εξελίξεων όπως:

- Προσθίωση του *[a:] κάθε προελεύσεως σε [ä:]: *er^hansa > ἔφρηνα, ιων.-αττ. δῆμος, νίκη, έναντι των δᾶμος, νίκα των άλλων διαλέκτων· πρόκειται για αποκλειστικό χαρακτηριστικό της ιωνικής-αττικής. Η προσθίωση πάντως αυτού του τύπου διακόπηκε πριν από τις νεότερες αναπληρωματικές εκτάσεις (δηλαδή την έκταση βραχύχρονου φωνήεντος που προηγείται ενός συμφωνικού συμπλέγματος, μετά την απλοποίηση αυτού του τελευταίου, όπως *ransans > πᾶσᾶς) και πριν από τις συναιρέσεις a + e (τύπου *timaete > τιμᾶτε). Το [ä:] αυτό εξακολούθησε να στενώνεται μέχρι να συμπέσει με το αρχαίο /e:/ και στις δύο διαλέκτους, αλλά σε διαφορετικό χρόνο από περιοχή σε περιοχή.

Αποκλειστικά στην αττική διάλεκτο παρατηρήθηκε σε δύο περιπτώσεις επανατροπή αυτού του [ä:] σε [a:] (γνωστή ως Rückverwandlung): (α) Μετά από [r], αττ. ἡμέρα, πράττω/ιων. ἡμέρη, πρήσω (με εξαίρεση τη συναίρεση [e] + [a], αιτ. εν. *πλήρεα > πλήρη). Χρονολογικά, η προσθίωση αυτή είναι προγενέστερη της σίγησης του /w/ στο σύμπλεγμα [rw]: *korwa > ιων. κούρη/αττ. κόρη· (β) Μετά από [i], [e] και δίφθογγο με υποτακτικό στοιχείο i: αττ. Ἀστί-ας, γενεά/ιων. Ἀστίης, γενεή.

- Προσθίωση του /u:/ > /y:/ στην αττική και στην ιωνική της Μικράς Ασίας, αλλά και στην Εύβοια σύμφωνα με νεότερες μελέτες (βλ. Méndez Dosuna 1993, κυρίως 114 κ.ε.).
- Μονοφθογγισμός της /ai/ (που θεωρείται από κάποιους ως μετακλασική αλλαγή· βλ. όμως Theodorsson 1974, 97–101, 197) και η συνακόλουθη στένωση των προσθίων φωνηέντων.
- Τρίτη αναπληρωματική έκταση, όπου η σίγηση του *w στα συμπλέγματα [ɣw] και [ɲw] είχε ως αποτέλεσμα (μόνο στην ιωνική, όχι στην αττική) την έκταση του προηγούμενου βραχύχρονου φωνηέντος: *ksenwos > ιων. *ξείνος*/αττ. *ξένος*, *koɣwos > ιων. *κοῦρος*/αττ. *κόρος*. Πρέπει να τονιστεί ότι οι εξελίξεις αυτές συνδέονται μεταξύ τους, υπό την έννοια ότι μια αλλαγή σε ένα σημείο προξένησε μια σειρά αλυσιδωτών αντιδράσεων σε όλο το φωνολογικό σύστημα (βλ. Horrocks 1997, 102 κ.ε.).

Η διαλεκτική αυτή οικογένεια παρουσιάζει επίσης τα εξής χαρακτηριστικά:

- Αντιμεταχώρηση (δηλαδή αμοιβαία μετάθεση της ποσότητας δύο επάλληλων φωνηέντων) τύπου *νηός* > *νεώς*, με επιπτώσεις κυρίως στη μορφολογία.
- Στην Ιωνία (σπανιότερα στην Εύβοια) και στις αποικίες τους γίνονται ανεκτές ασυναίρετες οι ακολουθίες φωνηέντων -ea, -ee:, -eo κτλ. σε συνεχόμενες συλλαβές, όχι όμως και στην Αττική όπου προτιμάται η συναίρεση: ιων. *ἔτεα*, *Καλλικράτεος*/αττ. *ἔτη*, *Καλλικράτους*.
- Στην Ιωνία (σπανιότερα σε άλλες περιοχές), όπως και στις δωρικές πόλεις της Μικράς Ασίας, τα συμπλέγματα φωνηέντων -eo- (σπανιότερα τα -ao-) σε συνεχόμενες συλλαβές δημιουργούν δίφθογγο: eo > eu, ao > au. *Θευγένης*, *ἀδικεῦμεν*/αττ. *Θεογένης*, *ἀδικοῦμεν*.
- Χαρακτηριστικό που αφορά σχεδόν αποκλειστικά την κατάληξη —θέση όπου διατηρούνται οι δίφθογγοι αυτού του είδους— είναι ο μονοφθογγισμός των /ε:i/, /ɔ:i/ και /a:i/ στην Ιωνία και την Αττική σιγείται το υποτακτικό στοιχείο της διφθόγγου, δηλαδή /ε:i/ > /ε:/, /ɔ:i/ > /ɔ:/, /a:i/ > /a:/ (εναλλαγές συγγραφημάτων και γραφημάτων αντίστοιχα ΗI ~ Η, ΩI ~ Ω, ΑI ~ Α): *τῆι οἰκίαι* > *τῆ οἰκία*, *ἐν Δίωι* > *ἐν Δίῳ*. αντίθετα, στην Εύβοια και στις αποικίες της (αλλά και στη βοιωτική, στις βορειοδυτικές διαλέκτους κτλ.) βραχύνεται απλώς το προτακτικό στοιχείο της διφθόγγου: /ε:i/ > /ei/, /ɔ:i/ > /oi/, /a:i/ > /ai/ (αντίστοιχα ΗI ~ EI, ΩI ~ OI, ΑI ~ AI): *τεῖ οἰκίει ὄλει*, *ἐν Δίῳι* (δοτ. εν.).
- Η πρώιμη απώλεια της δασύτητας είναι χαρακτηριστική της ιωνικής της Μικράς Ασίας κυρίως (όπως και της αιολικής και της δωρικής της Μικράς Ασίας): *ἱρός*, *κατόπερ*, *Ταργηλιών*. Αντίθετα, στην Αττική (και κατά περίπτωση στην Εύβοια, στις αποικίες της και στις ιωνόφωνες νήσους του Αιγαίου) διατηρείται για μεγαλύτερο διάστημα: αττ. *Θαργηλιών*, *Ἄκανθος Ηιέρων*, αλλά *Ἐρόνασσα*. Πάντως, κατά το 2ο μισό του 5ου αιώνα π.Χ. η ορθογραφική ποικιλία ίσως αποτελεί ένδειξη για το ότι «μια αλλαγή στη φωνητική ποιότητα του [h] βρισκόταν σε εξέλιξη» (Theodorsson 1974, 231).
- Στην ιωνική, όπως σε όλες τις ελληνικές διαλέκτους και τα ιδιώματα (εκτός αυτών της Αττικής και της Εύβοιας), παρατηρείται σύμπλεγμα [-ss-] που αντιστοιχεί σε [-tt-] στις δύο τελευταίες περιοχές: ιων. *πρήσσω*, *ἑρέσσω*, *θάλασσα*/αττ. *πράττω*, *ἑρέττω*, *θάλαττα*/εμβ. *πρήττω*. Στην ανατολική ιωνική επίσης το σύμπλεγμα [rs] αντιστοιχεί σε αττικό και ευβοϊκό [rr]: ιων. *ἄρσην*, *χερσόνησος*/αττ. και εμβ. *ἄρρην*, *χερρόνησος*. Και στα δύο αυτά σημεία η κοινή θα συνεχίσει τους ιωνικούς τύπους.
- Στην Ερέτρια και τον Ωρωπό το άηχο [s] ηχηροποιείται σε μεσοφωνηεντική θέση σε [r] (*ρωτακισμός*): πρόκειται για χαρακτηριστικό τα πρώτα δείγματα του οποίου απαντούν μετά τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ. (del Bario 1991, 25) ή λίγο αργότερα (Walker 2004, 237):

μηχ. νικέρας/αττ. νικήσας (Ερέτρια, περί το 500 π.Χ., CEG I, 321a), ὄπωρ ἄν/αττ. ὄπως ἄν, Ἀρτεμίρια/αττ. Ἀρτεμίσια. Μνεία του χαρακτηριστικού κάνει ο Πλάτων (*Κρατύλος* 434 c) μεταξύ άλλων.

4.2 Μορφολογία

- Χαρακτηριστικό που μοιράζεται η ιωνική και η αττική με τις ανατολικές λεγόμενες διαλέκτους είναι η τροπή του *tī > sī, π.χ. σε ουσιαστικά, επιρρήματα, ρήματα, αριθμητικά: ιων.-αττ. εἴκοσι, γερουσία, γ' πληθυντικό -ουσι/δωρ. *Φίκατι*, λακ. *γεροντία*, βορειοδυτ. γ' πληθυντικό -οντι, *λύοντι*/αττ. *λύουσι*(ν).
- Στην αττική διάλεκτο, κυρίως, δηλώνεται το λεγόμενο *εφελκυστικό* -ν σε άκλιτες λέξεις αλλά και σε ληκτικά μορφήματα κλιτών, όταν προηγείται βραχύ [e] ή [i]: π.χ. γ' ενικό -ε ή -σι, δοτ. πληθυντικού -σι, *ἔλεγεν*, *λέγουσιν*, άκλιτα τύπου *ἔμπροσθεν*, *εἴκοσιν*. Είναι πιθανόν ότι η αττική αποτέλεσε το κατεξοχήν κέντρο από το οποίο διαδόθηκε το χαρακτηριστικό αυτό σε όλες τις ελληνόφωνες περιοχές, από τον 4ο αιώνα π.Χ.
- Η ιωνική και η αττική (όπως και η αρκαδοκυπριακή) σχηματίζουν τα απαρέμφατα ενεργητικού ενεστώτα των αθέματων ρημάτων με την κατάληξη -(ε)ναι, σε αντίθεση με άλλες διαλέκτους που έχουν αντίστοιχα κατάληξη -μεναι, -μεν, -μειν: π.χ. ιων.-αττ. *εἶναι*/λεσβ. *εμμεναι*/θεσσ. *εμμεν*/βοιωτ. *ειμεν*/ηλ., λακ. *ημεν*/ροδ. *ημειν*.
- Στην αττική διάλεκτο χρησιμοποιείται περισσότερο σε σχέση με την ιωνική η διάκριση ενικού/δυϊκού/πληθυντικού αριθμού. Η σταδιακή εγκατάλειψη του δυϊκού, προς όφελος του πληθυντικού, στην κοινή πρέπει να έχει σχέση αφενός με τον ρόλο της ιωνικής στον σχηματισμό της κοινής, αφετέρου με τη γενικότερη τάση για απλοποίηση του κλιτικού συστήματος στην τελευταία (βλ. ΠΑΡ.Γ.1).
- Η τάση δημιουργίας αναλογικών τύπων για τον περιορισμό της πολυτυπίας στα παραδείγματα με περισσότερα του ενός θέματα (*υποκατάσταση*) θα κληρονομηθεί στην κοινή προφανώς από την ιωνική: ενώ η αττική διατηρεί (στα επίσημα κείμενα τουλάχιστον) πολύπλοκα παραδείγματα του τύπου *οἶδα*, *οἶσθα*, *οἶδε*, *ἴσμεν* κτλ., η ιωνική δημιουργεί αναλογικούς τύπους *οἶδας*, *οἶδαμεν*, *οἶδατε*. Σε ανάλογο πλαίσιο θα πρέπει να ερμηνευθούν τα πρώιμα παραδείγματα, στην Ιωνία, ρημάτων σε -μι λ.χ., που κλίνονται κατά τα συνηρμένα: *τιθῶ*, *τιθεῖς* κτλ.

5. Αττική διάλεκτος, ιωνική διάλεκτος και κοινή

Για λόγους που σχετίζονται, καταρχήν τουλάχιστον, με την οικονομική διεξόδωση και τη συνακόλουθη στρατιωτική και αργότερα πολιτιστική υπεροχή της Αθήνας, η αττική διάλεκτος απέκτησε μεγάλο κύρος ως γλώσσα πολιτισμού, εκτοπίζοντας από τον χώρο του γραπτού πεζού λόγου την ιωνική. Η επίδραση όμως της αττικής στην ιωνική είναι αμφίδρομη: η μακροχρόνια συνύπαρξη και ο εκτεταμένος γεωγραφικά χώρος επαφής, το βάρος της ιωνικής γραμματείας, είχαν ως αποτέλεσμα τη διεξόδωση (ή την υιοθέτηση) αρκετών στοιχείων της ιωνικής, τα οποία χρωμάτισαν καθοριστικά την κοινή στη φωνολογία, τη μορφολογία, τη σύνταξη και το λεξιλόγιο. Η κοινή έχει διαμορφωθεί στην Αθήνα με βάση μια συντηρητικότερη μορφή αττικής, εκείνης των μορφωμένων στρωμάτων, με αρκετά ιωνικά στοιχεία (πρβ. López Eire 1987, 1991). Αυτή η γλωσσική μορφή, ως όργανο του μακεδονικού και όλων των ελληνιστικών βασιλείων μετέπειτα, θα εκτοπίσει τις τοπικές διαλέκτους από τον γραπτό λόγο και

θα επηρεάσει σε μεγάλο —κατά περίπτωση— βαθμό και τον προφορικό. Όλα τα νεοελληνικά ιδιώματα έχουν ως βάση, σε μικρότερο ή σε μεγαλύτερο ποσοστό, την κοινή (βλ. Δ.6–Δ.8).

ΕΠΙΛΟΓΗ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

[1] Ηρόδοτος, *Ιστορία* 1.142 Godley.

γλώσσαν δὲ οὐ τὴν αὐτὴν οὗτοι [sc. οἱ Ἴωνες] νενομίκασι, ἀλλὰ τρόπους τέσσαρας παραγωγέων. Μίλητος μὲν αὐτέων πρώτη κέεται πόλις πρὸς μεσαμβρίην, μετὰ δὲ Μυοῦς τε καὶ Πριήνη. αὗται μὲν ἐν τῇ Καρίῃ κατοίκηνται κατὰ ταῦτὰ διαλεγόμεναι σφίσι, αἶδε δὲ ἐν τῇ Λυδίῃ, Ἐφεσος Κολοφῶν Λέβεδος Τέως Κλαζομεναὶ Φώκαια· αὗται δὲ αἱ πόλιες τῆσι πρότερον λεχθείησι ὁμολογέουσι κατὰ γλώσσαν οὐδὲν, σφίσι δὲ ὁμοφωνέουσι. ἔτι δὲ τρεῖς ὑπόλοιποι Ἰάδες πόλιες, τῶν αἱ δύο μὲν νήσους οἰκέαται, Σάμον τε καὶ Χίον, ἣ δὲ μία ἐν τῇ ἠπειρῷ ἴδρυται, Ἐρυθραί. Χίοι μὲν νυν καὶ Ἐρυθραῖοι κατὰ τῶντὸ διαλέγονται, Σάμιοι δὲ ἐπ' ἑωυτῶν μόνου. οὗτοι χαρακτηριστῆρες γλώσσης τέσσαρες γίνονται.

[Οἱ Ἴωνες] δεν χρησιμοποιοῦν την ίδια διάλεκτο, αλλά τέσσερα ιδιώματα. Η Μίλητος είναι η νοτιότερή τους πόλη, μετά συναντάμε τη Μυούντα και την Πριήνη. Αυτές βρίσκονται στην Καρία και έχουν την ίδια διάλεκτο, ενώ οι παρακάτω βρίσκονται στη Λυδία, η Ἐφεσος, η Κολοφών, η Λέβεδος, η Τέως, οι Κλαζομενές, η Φώκαια· αυτές οι πόλεις δεν έχουν τίποτα κοινό γλωσσικά με τις προηγούμενες, μεταξύ τους όμως έχουν. Υπάρχουν τρεις ακόμα ιωνικές πόλεις, από τις οποίες οι δύο είναι νησιωτικές, η Σάμος και η Χίος, και η άλλη είναι ηπειρωτική, οι Ερυθρές. Οι Χίοι και οι Ερυθραῖοι μιλούν με τον ίδιο τρόπο, ενώ οι Σάμιοι με δικό τους, ξεχωριστό. Αυτά είναι τα τέσσερα ιδιώματα της διαλέκτου.

[2] Στήλη, γραμμένη βουστροφηδόν σε ιωνική και αττική διάλεκτο και στα αντίστοιχα αλφάβητα, με περιεχόμενο εν μέρει ταυτόσημο. Σίγειον Τρωάδος. Περίπου μέσα του βου αιώνα π.Χ. Jeffery 371, αρ. 43, 44 και 416, πίν. 71, αρ. 43, 44· CEG 179.

Φανοδίκῳ	
ἐμὶ τὸρμοκ-	
ράτεος τῷ	
Προκολλη-	4
σίῳ· κρητήρ-	
α δὲ : καὶ ὑποκ-	
ρητήριον : κ-	
αὶ ἠθμόν : ἐς π-	8
ρυτανήιον	
ἔδωκεν : Συκε-	
εὔσιν	
Φανοδίκῳ : εἰμί : τῷ Η-	12
ερμοκράτῳς : τῷ Προκο-	
νήσιῳ : κάγῳ : κρατῆρα	
κάπιστατον : καὶ ἠῆθμ-	16
όν : ἐς πρυτανεῖον : ἔ-	
δῶκα : μνῆμα : Σιγε(ι)-	
εὔσι... Ἐὰν δὲ τι πάσχ-	
ῶ, μελεδαίνεν : με ὀ	20
Σιγείες : Καί μ' ἐπο-	
〈ιῆ〉σεν : Χαῖσῶπος : καὶ	
: ἠάδελφοί	

(Ιων.): Είμαι του Φανοδίκου, του Ερμοκράτους, από την Προκόννησο· τον κρατήρα και το στήριγμά του και τον ηθμό χάρισε στο πρυτανείο για τους Σιγίεις.

(Αττ.): Είμαι του Φανοδίκου, του Ερμοκράτους, από την Προκόννησο κι εγώ· προσέφερα κρατήρα και το στήριγμά του και ηθμό στο πρυτανείο για να με θυμούνται οι Σιγίεις. Αν πάθω κάτι, φροντίστε με, Σιγίεις! Και εμένα με έφτιαξε ο Αίσιωπος και τα αδέρφια του.

[3] Δεξιόστροφη επιγραφή σε αττικό αλφάβητο, γραμμένη στοιχηδόν. Επιτύμβιο μνημείο που χρονολογείται στα μέσα περίπου του βου αιώνα π.Χ. Αθήνα, Μερέντα (αρχαίος Μυρρινούς). Jeffery, 78 και 401, αρ. 29, πίν. 3, αρ. 29· IG I.2³, 1261· CEG 24.

A. Σέμα Φρασικλείας· | κόρη κεκλέσομαι | αϊεί,
ἀντί γάμοῖ | παρὰ θεῶν τοῦτο | λαχῶσ' ὄνομα.

B. Ἀριστίων Πάρι[ος μ' ἐπ]ο[ίε]σε.

Είμαι ο τάφος της Φρασικλείας· για πάντα θα καλούμαι κόρη, καθώς, αντί για γάμο, αυτό το όνομα μου επιφύλαξαν οι θεοί. Ο Αριστίων ο Πάριος με έφτιαξε.

[4] Πλάτων, *Κρατύλος* 418b–d Fowler.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ (...) Οἴσθα ὅτι οἱ παλαιοὶ οἱ ἡμέτεροὶ τῶ ἰῶτα καὶ τῶ δέλτα εὖ μάλα ἐχρῶντο, καὶ οὐχ ἤκιστα αἱ γυναῖκες, αἵπερ μάλιστα τὴν ἀρχαίαν φωνὴν σφύζουσι. νῦν δὲ ἀντὶ μὲν τοῦ ἰῶτα ἢ εἰ ἢ ἦτα μεταστρέφουσιν [...] ὡς δὴ μεγαλοπρεπέστερα ὄντα.

ΕΡΜΟΓΕΝΗΣ Πῶς δὴ;

ΣΩ. Οἶον οἱ μὲν ἀρχαιότατοι ἡμέραν τὴν ἡμέραν ἐκάλουν, οἱ δὲ ἐμέραν, οἱ δὲ νῦν ἡμέραν.

ΕΡΜ. Ἔστι ταῦτα.

ΣΩ. Οἴσθα οὖν ὅτι μόνον τούτων δηλοῖ τὸ ἀρχαῖον ὄνομα τὴν διάνοιαν τοῦ θεμένου; ὅτι γὰρ ἀσμένους τοῖς ἀνθρώποις καὶ ἱμεῖρουσιν ἐκ τοῦ σκοτόους τὸ φῶς ἐγίγνετο, ταύτη ὠνόμασαν ἡμέραν.

ΣΩ. Ξέρεις ὅτι οἱ πρόγονοί μας πρόφεραν πολὺ σωστά το γιώτα και το δέλτα, κυρίως οἱ γυναῖκες, οἱ οἷες κυρίως διατηροῦν τὴν παλιά προφορά. Ἀλλά στις μέρες μας το γιώτα το αλλάζουν σε εἰ ἢ ἦτα [...] γιατί τάχα εἶναι πιο επίσημα.

ΕΡΜ. Πῶς αυτό;

ΣΩ. Γιατί οἱ παλιοὶ μεν ἡμέραν πρόφεραν τὴν ἡμέρα, κι ἄλλοι ἐμέραν, ἐνῶ οἱ τωρινοὶ τὴν λένε ἡμέραν.

ΕΡΜ. Μάλιστα.

ΣΩ. Βλέπεις ὅτι μόνη ἀπ' αὐτῆς ἡ (γραφὴ) ἡμέρα φανερώνει τὴν ετυμολογία που εἶχε ὑπόψη του ο ὀνοματοθέτης; διότι με ἀγαλλίαση οἱ ἀνθρώποι και με ἡμερο περίμεναν ἀπὸ το σκοτάδι να ἔρθει το φως και γι' αὐτὸ τὴν ὀνόμασαν ἡμέρα.

Πρβ. Teodorsson 1974, 263–265· Duhoux 1987, 192–195· Colvin 2004, 105, και για γενικότερες ἀρχές ετυμολόγησης στον *Κρατύλο* Sedley 2003. Περὶ το 386/385 π.Χ. Παρὰ τις δυσκολίες του χωρίου, εἶναι προφανές τουλάχιστον ὅτι ἡ στένωση και ἡ βράχυνση του /ε:/ > [i] επέτρεψαν στον Πλάτωνα τὴν (παρ)ετυμολογία τῆς λέξης ἡμέρα ἀπὸ το ἡμερος, παρέχοντας ἔτσι μία ἀπὸ τις παλαιότερες μαρτυρίες για τον ἰωτακισμό.

[5] Απόσπασμα (πλευρά Α) νομικοῦ κειμένου γραμμένου βουστροφηδόν. Ερέτρια. 525–500 π.Χ. IG XII.9, 1273–1274· πρβ. Cairns 1991, ὅπου και ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία (SEG XLI, 725).

Δικέν : ἐπεάν : κατομόσει : τίν[υ-]

σθα(ι) : τρίτει ἡμέ[ρ]ει : χρέματα

δόκιμα : κα[ι ἡ]υγιαῖ· ἰάν·μὲ τείσ-

ε(ι) [[: ἡἔραι]]

4

(Ο δικαστής) ἐπιβάλλει τὴν ποινὴ ἀφοῦ ὀρκιστεῖ. (Ο εναγόμενος) θα καταβάλει το πρόστιμο τρεῖς μέ-

ρες μετά (την επιβολή της ποινής) σε νόμισμα αποδεκτό και γνήσιο· αν (όμως) δεν πληρώσει, να τον συλλάβει (ο ενάγων).

Στ. 1: Ο Cairns (1991, 302) θεωρεί το ΔΙΚΕΝ απαρέμφατο αορίστου (ἔδικον 'ρίχνω/πετώ'), παρά αιτιατική του *δίκη*.

Στ. 4: Στο σβησμένο τμήμα είναι πιθανό να βρισκόταν το ισοδύναμο του *ἄραι* με παρέμβλητο δασύ (βλ. Cairns 1991, 305–306).

Άννα ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ